

Μνημείο Ζαλόγγου

1954-1960

ΤΟ ΓΛΥΠΤΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΟΡΟ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ

Μικρό ιστορικό

Το γλυπτό για το Μνημείο Ζαλόγγου, έργο του γλύπτη Γιώργου Ζογγολόπουλου, βρίσκεται στην κορυφή ενός γκρεμού στο όρος Ζάλογγο, εκεί όπου τον Δεκέμβριο του 1803 έπεσαν δεκάδες ηρωικές Σουλιώτισσες μαζί με τα παιδιά τους όταν το Σουύλι μετά από πολύχρονους αγώνες υπέκυψε στον Άλη Πασά και οι Σουλιώτες υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο τους.

Ο χορός του Ζαλόγγου, υπαρκτός σαν γεγονός ή με στοιχεία μύθου, εξακολουθεί να εμπνέει σαν μια ενέργεια ηρωική, προβάλλοντας τη δύναμη ψυχής των Σουλιώτισσών να παραμείνουν ελευθερες. Αποτελεί σύμβολο μνήμης και υπέρτατης θυσίας στο ιδεώδες της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Το Μνημείο Ζαλόγγου βρίσκεται βορειοδυτικά της Πρέβεζας σε απόσταση 29 χιλιομέτρων από την πόλη, σε υψόμετρο 700 μέτρων, ενώ είναι ορατό από απόσταση 35 χιλιομέτρων. Ο πλησιέστερος οικισμός είναι η Καμαρίνα και η προσπέλαση στο Μνημείο γίνεται από λιθόστρωτο μονοπάτι 410 σκαλοπατιών που ξεκινά από το Μοναστήρι του Αγ. Δημητρίου που βρίσκεται σε χαμηλότερο υψόμετρο. Πολύ κοντά στο Μνημείο βρίσκεται η Μονή του Ταξιάρχη Μιχαήλ που θεωρείται το αρχαιότερο μοναστήρι της Ηπείρου, γύρω στα 400 μ.Χ. (Ιος αιώνας), και τα ερείπια της αρχαίας Κασσώπης, σημαντικής πόλης του 3^{ου} π.Χ. αιώνα με αρχαίο θέατρο.

Το γλυπτό του Ζογγολόπουλου, με μήκος 18 μέτρα και ύψος 15 μέτρα, απεικονίζει αφαιρετικά έξι γυναικείες μορφές που πιασμένες χέρι-χέρι σέρνουν το χορό, μεγεθύνονται κλιμακωτά και καθώς φτάνουν ως την άκρη του γκρεμού γιγαντώνονται, μετατρέπονται σε σύμβολα θυσίας και αγάπης για την ελευθερία.

Η ιστορία του έργου ξεκινά από την Φλωρεντία της Ιταλίας το 1953 όπου βρίσκονται ο Γιώργος Ζογγολόπουλος και η σύζυγος του, ζωγράφος Ελένη Πασχαλίδη - Ζογγολοπούλου, ύστερα από υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών που είχε λάβει ο Γιώργος Ζογγολόπουλος τον προηγούμενο χρόνο. Την περίοδο εκείνη δίνεται η ευκαιρία στον Ζογγολόπουλο να μελετήσει από κοντά τα έργα της Ιταλικής Αναγέννησης και να μάθει τις τεχνικές της χαλκοχυτικής, ενώ παράλληλα κάνει μια στροφή στο έργο του από το ρεαλισμό στην αφαίρεση χωρίς, ωστόσο, να απομακρύνεται τελείως από ανθρωπομορφικά πρότυπα. Η καθαρότητα των μορφών, της σύνθεσης και της αντίληψης του θέματος, ο ισότιμος μαλακός φωτισμός, οι στέρεες φόρμες πλασμένες με ομαλές μεταβάσεις, η λιτή και ευδιάκριτη διάταξη, η απόδοση και η οργάνωση των όγκων, βασικά χαρακτηριστικά της Φλωρεντινής Σχολής, θα ενσωματωθούν στο γλυπτό για το Ζάλογγο που ο Γιώργος Ζογγολόπουλος δουλεύει με ενθουσιασμό μόλις πληροφορείται από τον στενό του φίλο, αρχιτέκτονα Πάτροκλο Καραντινό, για τον διαγωνισμό για το Μνημείο Ζαλόγγου. Ο Ζογγολόπουλος κάνει προσχέδια και μακέτες, ενώ παράλληλα αλληλογραφεί με τον φίλο του ανταλλάσσοντας απόψεις για το είδος και τη μορφή του γλυπτού, όπως μαρτυρά η σχετική αλληλογραφία που υπάρχει μεταξύ τους.

ΤΟ ΓΛΥΠΤΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΟΡΟ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ

Μικρό ιστορικό

Η προκήρυξη του πανελλήνιου διαγωνισμού μεταξύ γλυπτών και αρχιτεκτόνων από το Υπουργείο Παιδείας δημοσιεύεται στις 11 Μαΐου του 1953. Οι Καραντινός και Ζογγολόπουλος συμμετέχουν στο διαγωνισμό με τέσσερις συνολικά προτάσεις. Οι δύο από αυτές λαμβάνουν το πρώτο και το δεύτερο βραβείο.

Η κριτική επιτροπή που αποτελείται από τους Κλεομένη Τοιτσάρα - Γενικό Διοικητή Ηπείρου, Σπύρο Καφεντζή - Νομάρχη Πρεβέζης, Γεώργιο Πάντζαρη - προϊστάμενο της Τεχνικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας και τους γλύπτες Μιχάλη Τόμπρο και Βάσο Φαληρέα, αποφασίζει αρχικά το πρώτο βραβείο να λάβει η αρχιτεκτονική λύση του Πάτροκλου Καραντινού, όμως η πρόταση αυτή ξεσηκώνει αρνητικά σχόλια και απορρίπτεται. Εποι, η επιτροπή αποφασίζει να πραγματοποιηθεί η γλυπτική σύνθεση του Γιώργου Ζογγολόπουλου. Ο ίδιος ο Καραντινός χρόνια αργότερα θα δηλώσει ότι η αρχιτεκτονική και το γλυπτό του Μνημείου Ζαλόγγου είναι εξολοκλήρου έργα του Γιώργου Ζογγολόπουλου.

Οι εργασίες κατασκευής ξεκίνησαν τον Ιούλιο του 1954 και ολοκληρώθηκαν το 1960 υπό την γενική επίβλεψη του Γιώργου Ζογγολόπουλου και του Πάτροκλου Καραντινού, οι οποίοι παραιτήθηκαν από οποιαδήποτε αμοιβή τους σχετική με το έργο. Η τεχνική εφαρμογή ανατέθηκε στον μαρμαροτεχνίτη Ελευθέριο Γυφτόπουλο ύστερα από πρότασή του Ζογγολόπουλου και του Καραντινού. Στην ανατολική πλευρά της βάσης του έργου, σώζεται από τα αρχικά στάδια κατασκευής του πλάκα η οποία αναγράφει: «Γεώργιος Ζογγολόπουλος γλύπτης, Πάτροκλος Καραντινός αρχιτέκτων, τεχνική επιμέλεια Ελευθέριος Γυφτόπουλος».

Η χρηματοδότησή του Μνημείου στηρίχθηκε οικονομικά σε δύο πανελλήνιους μαθητικούς εράνους πράγμα που ίσως αποτελεί μοναδική περίπτωση κατασκευής γλυπτού στα ελληνικά χρονικά.

Το έργο από την αρχή παρουσίαζε πολλές κατασκευαστικές δυσκολίες, καθώς οι περίπου 4300 ασβεστολιθικοί όγκοι διαστάσεων 40X20X25 εκ. που χρειάστηκαν για την κατασκευή του μεταφέρθηκαν από την ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων από απόσταση 160 χιλιομέτρων και λαξεύονταν επί τόπου. Ο πυρήνας του γλυπτού έγινε από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η μεταφορά των υλικών (άμμος, χαλίκι, τσιμέντο, νερό, ξυλεία κλπ) γίνονταν στην αρχή με τα χέρια, αλλά αργότερα κατασκευάστηκε αυτοσχέδιος ανυψωτικός εναέριος μηχανισμός μήκους 270 μέτρων, πράγμα που θεωρήθηκε σαν άθλος για τα δεδομένα της εποχής.

Στην κατασκευή του Μνημείου ιδιαίτερα σημαντική ήταν η βοήθεια των κατοίκων της Καμαρίνας στους οποίους ο Ζογγολόπουλος αναφερόταν με θαυμασμό για την προσφορά τους, αλλά και του Α' Σώματος και της VIII Μεραρχίας Στρατού (συσσίτια, διάνοιξη δρόμων κλπ). Ο ίδιος ο Ζογγολόπουλος με τη γυναίκα του Ελένη ταξίδευαν με στρατιωτικά οχήματα επί έξι χρόνια κάθε άνοιξη με αρχές του καλοκαιριού επί 3-4 μήνες κάθε χρόνο για την κατασκευή και την ολοκλήρωση του έργου.

Η αποπεράτωση του Μνημείου και τα αποκαλυπτήριά του έγιναν στις 10 Ιουνίου 1961 «παρουσία των Βασιλέων και χιλιάδων λαού» σύμφωνα με δημοσιεύματα της εποχής.

Κάθε χρόνο το Μνημείο το επισκέπτονται περίπου 30.000 άνθρωποι. Ο Δήμος Πρεβέζης οργανώνει κάθε καλοκαίρι μεγάλη γιορτή, τα «Ζαλόγγεια», με τη συμμετοχή χορευτικών συγκροτημάτων και πολιτιστικών συλλόγων, ενώ από το 2008 έως το 2013 έγιναν από τον Δήμο Ζαλόγγου και το Ιδρυμα Γεωργίου Ζογγολόπουλου εκτεταμένες εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης του γλυπτού, το οποίο είχε υποστεί φθορές από τον χρόνο και τους κεραυνούς.

ΤΟ ΓΛΥΠΤΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΟΡΟ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ

Εντυπώσεις από το γλυπτό

Επισκέφθηκα το Μνημείο Ζαλόγγου για πρώτη φορά το 2007 έχοντας αναλάβει από πλευράς του Ιδρύματος Γεωργίου Ζογγολόπουλου την παρακολούθηση των εργασιών της τρισδιάστατης λεπτομερειακής αποτύπωσής του από το εργαστήριο φωτογραμμετρίας της Σχολής Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και στη συνέχεια των επί πέντε χρόνια εργασιών συντήρησης και αποκατάστασής του.

Μου δόθηκε έτσι η ευκαιρία να επισκεφθώ το Μνημείο πάνω από 25 φορές και να το «περπατήσω» με τις σκαλωσιές καθ' όλο το ύψος του. Κάθε φορά που επισκεπτόμουν το γλυπτό ήταν σαν να γνώριζα καλύτερα ένα φίλο και καθώς άγγιζα τις τέλεια λαξεμένες πέτρες του θαύμαζα ολοένα και περισσότερο τον Ζογγολόπουλο που εμπνεύστηκε το έργο αυτό το 1953 στην Φλωρεντία.

Τις περισσότερες φορές συναντούσα πλήθος επισκεπτών - Έλληνες και ξένους - οι οποίοι μιλούσαν με ενθουσιασμό, αγάπη και σεβασμό για το έργο του Γιώργου Ζογγολόπουλου. Άνθρωποι κάθε ηλικίας, που παρά τα 410 σκαλοπάτια που έπρεπε να ανέβουν και να κατεβούν - μιας και είναι η μοναδική πρόσβαση προς το γλυπτό - είχαν το σθένος και τη θέληση να το δουν από κοντά και να περπατήσουν γύρω του. Πόσοι και πόσοι επισκέπτες του Μνημείου δεν μου είπαν γεμάτοι θαυμασμό και υπερηφάνεια πως «εδώ νιώθουμε την Ελλάδα! Δεν θα ξεχάσω ποτέ την καθηγήτρια φιλόλογο που κατέβαινε τα σκαλιά τραγουδώντας με δυνατή φωνή το «Έχετε γεια βρυσούλες...», ενώ καθώς απομακρύνονταν αντηχούσε η φωνή της που απήγγειλε ποιήματα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη ή την γυναίκα με την μεγάλη τομή στο στέρνο που ανέβαινε με εξαιρετική δυσκολία τα απότομα σκαλοπάτια μετά από εγχείρηση ανοικτής καρδιάς!

Το γλυπτό βρίσκεται στην άκρη του γκρεμού σε ένα φυσικό μπαλκόνι του όρους Ζάλογγο. Η τοποθεσία που βρίσκεται είναι θεατρική - μαγική, απέναντι από την αρχαία Κασσώπη. Στην πορεία της ελικοειδούς ανάβασης προς το γλυπτό το βλέπεις και το χάνεις συνεχώς μέχρι που φτάνοντας στο τέλος της διαδρομής σου αποκαλύπτεαι ξαφνικά μέσα στην καταλυτική επίδραση του φωτός με μια ήρεμη αρμονία καλοζυγισμένη στην πληρότητά της.

Το προσεγγίζεις βλέποντας την πλάτη των μορφών και καθώς αυτές ατενίζουν διαδοχικά τον γκρεμό, την αρχαία Κασσώπη και τον ορίζοντα του Ιονίου πελάγους σε προκαλούν να δεις και εσύ την μαγευτική θέα. Η κατακόρυφη στιβαρή μάζα του γλυπτού τέμνει δυτικά το μακρινό και απέραντο γαλάζιο της θάλασσας και ανατολικά την οροσειρά της Πίνδου σε όλο σχεδόν το μήκος της. Στα μεγάλα κενά - τοξοειδή ανοίγματα - που σχηματίζουν οι μορφές πιασμένες χέρι-χέρι εισβάλουν από παντού οι μακρινοί ορίζοντες και ο άνεμος, καθώς οι μυρωδιές και τα χρώματα του τοπίου γίνονται ένα με το γλυπτό. Οι επισκέπτες περπατούν και διασταυρώνονται ανάμεσα στα κενά αυτά, συμμετέχουν και μοιράζονται τον χώρο ο οποίος αποκτά πλαστικότητα και ροή.

Στο περιοδικό ARTI (Μάιος - Ιούλιος, 1993), ο Jean - Luc Eribéντ σημειώνει :

«Μία από τις αξίες του Ζογγολόπουλου είναι η ικανότης με την οποία κυριαρχεί τη μνημειακή τέχνη.

Ξέρει να εκδηλώνεται σαν ένας καταπληκτικός ελευθερωτής του χώρου, στην πιο δυνατή έννοια του όρου, αυτόν που ο φυσικός χώρος των διαστάσεων μας οδηγεί προς τον ίδιο βαθύ χώρο που υπάρχει, τον πιο ρευστό και πιο οικείο: τον γνήσιο ψυχικό μας χώρο.

ΤΟ ΓΛΥΠΤΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΟΡΟ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ

Εντυπώσεις από το γλυπτό

Απ' αυτήν την άποψη τέλεια αντιπροσωπευτικό είναι το Μνημείο Ζαλόγγου ύψους 15,00 μ. ορατό από 35 χιλιόμετρα, πραγματοποιημένο στην κορυφή του βράχου και στη μνήμη των ηρωίδων. Εδώ όλα είναι απλοποίηση, οι γραμμές, τα πλάνα, οι όγκοι, όλα υποταγμένα στο ουσιώδες, όλα τέλος σε μια ανάταση: η κατάλευκη πέτρα στημένη στο γαλάζιο για να τονώσει ένα μήνυμα όμοιο με προσευχή, ένα τόσο βαθύ μήνυμα, τέτοιας αξίας απορροφώντας το φως με την αιώνια ευλογία της θάλασσας.»

Στη διάρκεια της ημέρας, το έντονο φως εξαϋλώνει το γλυπτό. Οι κυματοειδείς μορφές και οι καμπύλες επιφάνειες γίνονται εύπλαστες μάζες που άλλοτε εκτείνονται και προβάλουν στο φως, ενώ άλλοτε υποχωρούν στη σκιά. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο ίδιος ο Ζογγολόπουλος «η γλυπτική γίνεται με όγκους πολλούς, γίνεται και με γραμμές. Γλυπτική είναι σήμερα και μια σκιά. Δεν ορίζεται μόνο στον όγκο, στο μασίφ».

Με την κίνηση του ήλιου το γλυπτό μεταμορφώνεται και αυτή η σχέση σκιάς και φωτός που εναλλάσσεται διαρκώς δίνει την εντύπωση στον επισκέπτη ότι οι μορφές κινούνται, ότι έχουν ζωή. Καθώς ο άνεμος διαπερνά τα κενά που βρίσκονται μεταξύ των συμπαγών μορφών του γλυπτού και χαϊδεύει τις τέλεια λειασμένες επιφάνειες της πέτρας νομίζεις ότι μπορείς να ακούσεις την ανάσα του. Όπως έλεγε ο Ζογγολόπουλος «...για τη δική μου τη δουλειά εκείνο που με ενδιαφέρει είναι το έργο να αναπνέει. Όταν λέμε «αναπνέει», μπορεί να είναι μια διαφάνεια ή οτιδήποτε άλλο.»

Οι τεράστιες λίθινες γυναικείες μορφές αποκτούν συμβολικές διαστάσεις, μετουσιώνονται σε ανάλαφρες και γεμάτες χάρη φιγούρες με οργανική υπόσταση και εσωτερικότητα. Οι μορφές μεγαλώνουν και πλαταίνουν, δεν χωρούν στο τοπίο. Αναιρώντας την στατικότα του βάρους τους, χορεύουν στρέφοντας ελαφρά τα σώματά τους προς διαφορετικές κατευθύνσεις η κάθε μία, ενώ ο όγκος τους εξαφανίζεται, χάρη στις οπτικές διορθώσεις που το γλυπτό ενσωματώνει. Η ίδια η κάτοψη του Μνημείου υποδηλώνει τη χορευτική κίνηση των Σουλιωτισσών προς την αθανασία.

Ο Ζογγολόπουλος σε επιστολή του από τη Φλωρεντία τον Μάιο του 1953 προς τον φίλο του αρχιτέκτονα Πάτροκλο Καραντινό αναφέρει σχετικά: «Συγχρόνως σιγά-σιγά είδα ότι η διάτρητη έννοια μου δίνει την ευκαιρία να δημιουργήσω πλαστικές αντιθέσεις μεταξύ μαζών και ορίζοντος. Οι πλαστικές αντιθέσεις έχουν πάντα ρίζα με θέμα το χορό ή μάλλον μια ρυθμική έννοια του χορού, με τα δυνατά μέσα κατασκευής και το ανάλογο αίσθημα που ο καθένας μας διαθέτει.» Η δραματικότητα των μορφών κορυφώνεται στην πρώτη και μεγαλύτερη από αυτές που σέρνει τον χορό, η οποία καθώς προβάλει γιγάντια επάνω από τον γκρεμό η όψη της κόβεται κάθετα, παίρνοντας το σχήμα του γκρεμού που βρίσκεται από κάτω.

Στο γλυπτό διακρίνει κανείς έντονα τα στοιχεία της επίδρασης της αρχιτεκτονικής στον Ζογγολόπουλο, τα τοξοειδή διάκενα των μορφών παραπέμπουν στα βυζαντινά ή γοτθικά τόξα. Όλο το έργο αποτελείται μόνον από καμπύλα σχήματα και επιφάνειες, θυμίζοντας τις γλυπτικές καμπυλόμορφες αναζητήσεις του Antonio Gaudi. Άλλα στοιχεία του γλυπτού, παραπέμπουν σε μια αρχαϊκή αφαίρεση, άλλα θυμίζουν την πλαστικότητα και την καθαρότητα της ιταλικής γλυπτικής που ο Ζογγολόπουλος μελετούσε την περίοδο που το εμπνεύστηκε στην Ιταλία. Κυριαρχεί η αίσθηση ότι πρόκειται για ένα γλυπτό που αποτελείται από χώρο και όχι από μάζα, ενώ κάθε επιμέρους νοητό ή αισθητικό στοιχείο ανήκει στο σύνολο του έργου. Το κοντά και το πέρα, το πλήρες και το κενό, γίνονται ένα. Ο Ζογγολόπουλος αναφέρει ότι στο γλυπτό για το Ζάλογγο «διαιπίστωσα ότι κενό και πλήρες ίσον ένα», ενώ στο θέμα αυτό θα επανέλθει πολλές φορές τα επόμενα χρόνια. Δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα στον περιέχοντα χώρο και στην περιεχόμενη φόρμα, οι κενές φόρμες έχουν την ίδια πλαστική αξία με τις γεμάτες : κενό και πλήρες είναι δύο ουσίες με διαφορετική πυκνότητα που συμπληρώνουν η μία την άλλη.

ΤΟ ΓΛΥΠΤΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΟΡΟ ΤΟΥ ΖΑΛΟΓΓΟΥ

Εντυπώσεις από το γλυπτό

Ο ίδιος ο Γιώργος Ζογγολόπουλος σχεδόν δεν μίλαγε καθόλου για το γλυπτό αυτό. Ισως διότι τον απασχολούσε πάντα το μέλλον, αναζητώντας συνεχώς νέες μορφές έκφρασης χωρίς να επιστρέψει στα παλιά έργα ή να επαναπαύεται σε αυτά.

Και όμως, το γλυπτό του ενσωματώνει όλη την αγάπη, το μεράκι, την επιδεξιότητα και το όραμα που είχε την εποχή εκείνη ο Ζογγολόπουλος για τη γλυπτική.

Κατά τον ίδιο, ένα γλυπτό μπορεί να ερμηνευτεί και μουσικά: «....όταν βλέπεις ένα έργο με έναν ορισμένο ρυθμό, σε πάει κάπου, ακόμα και ηχητικά αν θέλεις.. ερμηνεύεται, ενστικτωδώς μέσα σου. Όχι, ότι είναι γραμμένα σε γραφή μουσικής, όχι. Τα κίνητρα που σου δίνει το έργο μπορεί να ηχούν σαν μουσική.»

Από το Μνημείο Ζαλόγγου, καθώς ορθώνεται σιωπηλό, αρμονικό και μεγαλοπρεπές, η ηχώ της μουσικής αυτής απλώνεται σε όλο το τοπίο ενώ λιτό καθώς είναι, παραμένει ανοικτό σε διαφορετικές ερμηνείες και εκδοχές.

Ας θυμηθούμε εδώ τα λόγια του Γκαίτε : «Οι πέτρες είναι σιωπηλοί δάσκαλοι, αφήνουν άφωνο εκείνον που τις παρατηρεί, κι ότι καλλίτερο διδάσκουν, δεν ανακοινώνεται».

Άγγελος Μωρέτης
Αρχιτέκτων, Διευθυντής του
Ιδρύματος Γεωργίου Ζογγολόπουλου